

uitgesplitst in 120 francs voor het hout, 420 francs voor de 'sculpture', 450 francs voor de 'dorure'.

42. Albers, op. cit., 200.

43. Op 7 augustus 1843 ontving Geerts f 1096,75 'voor het maeken van twee beelden in hout verbeelde de H moeder met Kindje en de H Therissai en voor vier engelhoofden... voor de conzolen der twee beelden'. Arch.res., inv.nr. 9b.

44. Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers...*, deel 2, Amsterdam 1858, 549.

45. Chr. van Gerwen, *De neogotische beeldhouwkunst in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Deventer-Antwerpen 1977, 119, 151.

46. Van Gerwen, op. cit., 31.

47. Kramm, op. cit., 548.

48. J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters...*, deel 3, Amsterdam 1843, 208.

49. Arch.res., inv.nr. 18.

50. Dehasque, 56.

51. Arch.res., inv.nr. 9b: rekening van Geerts uit november 1846.

52. Arch.res., inv.nr. 9d.

53. Gem.arch., inv.nr. 75: afleesboek (voor te lezen vanaf de preekstoel) 1838-1841.

54. De neobarokke beeldengroep onder de kuip van de preekstoel in de Teresia laat Jezus zien omgeven door kinderen, een illustratie van een tekst uit Matteüs (19: 13), die op de sokkel van de beeldengroep is weergegeven: 'oblati sunt ei parvuli ut manus eis imponeret' (de kinderen werden naar Hem gebracht, opdat Hij hun de handen zou opleggen). De preekstoel dateert, zoals gezegd, uit 1848. Drie jaar daarvoor had Geerts een dergelijke groep gemaakt, ditmaal in gotische trant. Dit blijkt uit een mededeling van Kramm, die een gipsmodel noemt dat in 1845 op een tentoonstelling in Brussel te zien was, voorstellend 'De Zaligmaker, die de kinderen zegent', uitgevoerd 'in den middeleeuwschen kerkstijl'. Kramm, op. cit., 449.

55. Dehasque bedoelt misschien cartouches: met krullen omlijste vlakken. Het betreft hier de drie ovale portretmedaillons.

56. Dehasque, 61.

57. *De Godsdienstvriend* 62 (1849), 100-101: een beschrijving van de 'kunstigen en prachtige predikstoel' die in de Haagse Teresiakerk wordt 'daargesteld'.

58. Ook Albers, op. cit. (noot 3), 201, spreekt van het borstbeeld van Maria Magdalena.

59. 'Memorie of verslag wegens het gedane onderzoek door F. Schrupf betreffende sommige orgels in Zeeland en België', 20 mei 1849. Gem.arch., inv.nr. 324. Hem bevielen de orgels in Zierikzee (Kam en Van der Meulen), 'Burgerhout' (Marclein), 'St. Wilbrordus' (Loret), de kerk van de Predikheren te Antwerpen (Loret), Molenbeek bij Brussel (Loret). Hij was vooral te spreken over het orgel in Zierikzee.

60. Dit zal wel zijn N.A. Janssen pr., 'in wiens verdienstelijk werk de diatonische methode waardig is vertegenwoordigd'. Aldus H. Hageman in zijn 'Voorberigt' in *Verzameling van Gregoriaansche melodiën* [sic], Nijmegen [1856]. Mondelinge mededeling van P. Begheyn.

61. Dehasque, 64-65.

62. Gem.arch., inv.nr. 324: diverse verklaringen van ontvangst van uitbetalingen.

63. C.J. Behr was als tekenmeester een tijdlang verbonden aan het jezuïetencollege te Katwijk aan den Rijn. Zie P. Begheyn en H. Tromp (red.), *Katwijk 1831-1981*, Zeist 1981, 63, 69, 84.

64. Gem.arch., inv.nr. 18: Inventaris van onroerende en roerende goederen, 1858. Over het laatstgenoemde schilderij vindt men in het stuk 'Mobilier de la Sacristie 1845-1849' (Arch. res., inv.nr. 19) het volgende: het is 'gemaakt door Beers' en valt onder de 'tweede categorie' (= 'médiocre'). Het wordt in dit stuk genoemd vanaf 1846.

65. H.F. Verbruggen ontwierp ook het interieur van de jezuïetenstatie in Utrecht. Zie: X. van Eck, 'Haar uitstekend huis, en hoge kerke', cat.tent. *Jezuïeten in Nederland*, Utrecht, Het Catharinconvent, 1991, 48, en O. Helleman, 'Het altaar voor de jezuïetenstatie St. Catharinje', *Maandblad oud-Utrecht* 64 (1991), 48-53.

66. Prov.arch., doos 124, c 20 j: losse aantekening.

67. Gem.arch., inv.nr. 305.

68. *De Godsdienstvriend* 31 (1833), 227.

69. Deze kruisweg bestond uit 'veertien platen met lijsten en gazen': Gem.arch., inv.nr. 18 (inventaris van onroerende en roerende goederen, 1858). Uit 1873 dateert een machtiging van de bisschop van Haarlem om de kruisweg ten geschenke te geven aan 'de arme Kerk der Parochie Wijk aan Zee': Gem.arch., inv.nr. 8.

70. Albers, op. cit. (noot 3), 202. Albers verwacht overigens de kruisweg van 1850 met die van 1871-1873.

71. Doubleren: ter versteviging nieuw linnen achter het oude aanbrengen.

72. *De Godsdienstvriend* 62 (1849), 101.

73. Par.arch., inv.nr. 70.6.

74. Gem.arch., inv.nr. 21.

75. Arch.res., inv.nr. 9c.

76. Arch.res., inv.nr. 9b.

77. Over import van beelden uit België zie: P. Thoben, 'Ter aankleding van kerk en stad. Negentiende-eeuwse beeldhouwkunst in Noord-Brabant', cat.tent. *Naar gothieken kunstzin*, Den Bosch, Noordbrabants Museum, 1979, 49-70.

78. Jan Wap, *Mijne reis naar Rome in het voorjaar van 1837*, deel 2, Breda 1839, 78-79.

79. *De Godsdienstvriend* 31 (1833), 111.

80. Brom, op. cit., 53.

81. *De Godsdienstvriend* 51 (1843), 327-328.

82. *De Godsdienstvriend* 62 (1849), 100-101.

83. Dehasque, 56.

84. Dehasque, 64.

85. Bongaerts, op. cit. (noot 3), 130.

86. Dehasque, 56.

87. De gegevens zijn ontleend aan de vier geraadpleegde archieven (Par.arch., Arch.res., Gem.arch., Prov.arch.).

88. Arch.res., inv.nr. 9b: ontvangstbewijs 5 november 1845: 'op rekening der gedaen werken aan het hoogen Altaer te weten der beeldhouwen en schilderen en vergulden'.

89. Gem.arch., inv.nr. 18: bijgeschreven in inventaris uit 1858.

90. Albers, op. cit. (noot 3), 203.

91. Albers, op. cit., 203.

92. Albers, op. cit., 204.

Bulletin van de Stichting
Oude Hollandse Kerken 35 Herfst
1992

Ten geleide

Op 30 september 1992 vond een officiële bijeenkomst plaats ter beëindiging van de restauratie van de Teresiakerk in Den Haag. Bij die gelegenheid hield een van de sprekers een inleiding over hoe men in de loop van de afgelopen anderhalve eeuw over de kerk en haar inventaris oordeelde. Deze gesproken inleiding is uitgewerkt tot een artikel voor dit herfstnummer van het Bulletin. De pasgerestaureerde kerk is een fraai specimen van neoclassicistische rooms-katholieke kerkbouw uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. Dergelijke kerken werden gewoonlijk voorzien van neobarok meubilair. Dit was ook in de Teresia het geval. Tot in de twintigste eeuw heeft men deze kerk versierd met kunstwerken die passen in de sfeer van het gebouw.

ISSN: 0166-3445

Omslag: Den Haag, St. Teresia van Avila, schip en priesterkoor.

Verantwoording afbeeldingen:

afb. 1: P.G. Bongaerts, *De St. Teresia-kerk*, 's-Gravenhage 1866
omslag, afb. 2-23: P.C.J. van Dael

redactie

drs. R.E.O. Ekkart
drs. A. de Groot
mw. drs. B.W. Linskens-van de Poel

eindredacteur

dr. P.C.J. van Dael
J.J. Viottastraat 1
1071 JM Amsterdam
tel. 020-6715725

Donatie minimaal f 30,- per jaar.

Inlichtingen over extra bulletins en donateurschap bij het bureau van de Stichting in Leiden

Stichting Oude Hollandse Kerken
Postbus 489
2300 AL Leiden
tel. 071-161506 of 161507 (tussen 9 en 12 uur)
Bankrek. 64.43.48.356
Postgiro Stichting 3301010

'DE PRACHTIGE, ZEER RUIME, NIEUW GEBOUWDE KERK'. DE H. TERESIA VAN AVILA TE DEN HAAG

P.C.J. van Dael

In het tijdschrift *De Godsdienstvriend* verscheen in 1841 een verslag van de wijding van de Haagse Teresiakerk op 13 oktober van dat jaar.¹ 'De prachtige, zeer ruime, nieuw gebouwde kerk', zoals het bouwwerk genoemd werd, was in de plaats gekomen van een ouder bedehuis. De nieuwe kerk was ontworpen door een van de bekendste architecten uit die tijd en werd voorzien van meubilair, vervaardigd door destijds vermaarde kunstenaars. Dit artikel gaat over het oordeel van tijdgenoten en latere schrijvers over deze kerk en haar inventaris.

De Spaanse Kapel

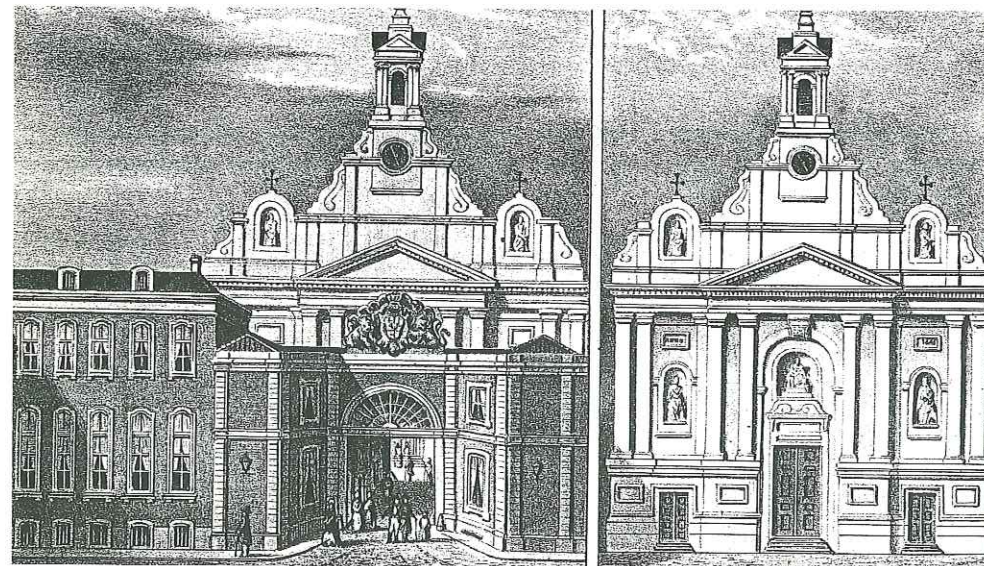
Vier eeuwen geleden, in 1592, werden op verzoek van twee seculiere priesters enkele jezuïeten naar de noordelijke Nederlanden gezonden.² Hier was ten tijde van de beginnende protestantisering van deze gebieden een groot tekort aan priesters ontstaan. Onder de paters die in 1592 als missionarissen werden uitgezonden bevond zich onder anderen Cornelis Duijst, die officieel in Delft vertoefde, maar vanuit deze plaats ook Den Haag bezocht. Vanaf 1608 woonden en werkten ook in de laatstgenoemde stad jezuïeten. Een aantal van hen was afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden. De paters hadden een kerkje in de Nobelstraat. De seculieren werkten vanuit hun statie in de Oude Molstraat.

Bovendien hadden de ambassades van de katholieke landen hun kapellen ook voor de Haagse katholieken opengesteld.

In 1649, na de Vrede van Munster, kwam de eerste Spaanse ambassadeur aan in Den Haag. Hij vestigde zich op het Westeinde, tegenover de plaats van de huidige Teresiakerk. Zijn huiskapelaan was een jezuïet, afkomstig uit Brussel. De priesters die verbonden waren aan de Spaanse ambassade waren doorgaans jezuïeten.³

In 1677 kocht de gezant het prestigieuze laatmiddeleeuwse Huis van Assendelft aan de overkant, sindsdien het Hof van Spanje geheten, op de plek waar nu het veilinghuis Glerum gevestigd is.⁴ Tussen 1680 en 1690 bouwde men boven het koetshuis, annex paardestal, rechts van het huis van de gezant, een kapel, op de plaats waar de vestibule van de huidige kerk ligt.

De indeling van de oude 'Spaanse Kapel' leek in bepaalde opzichten op die van de huidige kerk. Het was een rechthoekige ruimte, met aan weerszijden galerijen. Achterin was het zangkoor. De galerijen en het zangkoor werden gedragen door zuilen. Onder de galerijen bevond zich aan weerszijden een altaar. Rechts van het hoofdaltaar, achter het rechter zijaltaar, lag de sacristie. Links van het hoogaltaar was een aparte ruimte voor de ambassadeur. Hierboven en boven de sacristie bevonden zich de ruimtes voor de

Afb. 1. Voorgevel van de H. Teresia (1841), gelegen achter de toegangspoort van het aangrenzende voormalige Hof van Spanje. Negentiende-eeuwse litho.

'nobelen' of de 'aanzienlijken'.⁵ Ook in de huidige kerk bevinden zich aan weerszijden van het hoofdaltaar, achter de zijaltaren, twee ruimtes boven elkaar. Mannen en vrouwen zaten gescheiden. Op de galerijen en in de zijschepen zaten de mannen, in het middenschip de vrouwen.

Jacob de Riemer schetst in zijn *Beschrijving van 's Gravenhage* de situatie in 1730.⁶ Er waren toen in Den Haag vier katholieke kerken: een in de Oude Molstraat, bediend door een wereldheer, de jezuïetenkerk in de Nobelstraat, de kerk van de Jansenisten in de Juffrouw Idastraat, verder nog een statie in de Assendelftstraat. De kerk in de Nobelstraat was overigens sinds 1708 gesloten, omdat de jezuïeten toen Holland moesten verlaten. Het kerkje zou niet meer als zodanig worden gebruikt.

Daarnaast waren er de ambassadekapellen. De Spaanse Kapel werd nog steeds door een jezuïet bediend. Iedere dag was er een preek in de 'Nederduitsche taale'. Mensen van binnen en van buiten de stad bezochten de kerk. De ruimte was soms 'zodanig met toehoorders gepropt, dat 'er menigte voor de trappen of opgang, ja zelfs buiten het gebouw op de voorplaats nedergeknielt leggen'.

In de *Korte en beknopte beschrijving van 's Graavenhaage* uit 1767 is sprake van drie 'Roomschgezinde' kerken: een in de Oude Molstraat, een in de Assendelftstraat en de Jansenistenkerk.⁷ De gesloten kerk van de jezuïeten in de Nobelstraat wordt niet meer genoemd. Ook waren er kerkdiensten bij diverse ambassadeurs. Over de Spaanse ambassadekerk meldt de gids het volgende: 'De Kerk van den Spaanschen Ambassadeur, in 't West-einde in 't Hof van Spanje, heeft een zeer grooten toeloop'.

Met de decreten van Karel III van Spanje, uitgevaardigd in 1767, waardoor het de jezuïeten niet meer was toegestaan in Spanje te verblijven, kwam ook een einde aan de aanwezigheid van de paters aan de Spaanse ambassade. Anderen namen hun plaats in. Een hiervan was de seculiere priester Franciscus Jacobus Raynal, een vluchteling uit Frankrijk, die in 1801 hoofdkapelaan werd.

In 1807 verplaatste Lodewijk Napoleon de regeringszetel naar Utrecht, waardoor de Spaanse ambassade leeg kwam te staan. De ambassadekapel werd een statie, Raynal haar eerste pastoor.

De inlijving van Holland bij Frankrijk door Napoleon in 1810 maakte ambassades overbodig. Spanje verkocht dan ook in 1811 het ambassadegebouw, inclusief de kerk, die werd gesloten.

In 1816 gingen op aandringen van de gelovigen de kerkdeuren weer open. Op zijn verzoek kreeg Raynal in 1817 een jezuïet als medewerker. In 1822 stierf Raynal. Hij werd als waarnemend pastoor opgevolgd door de wereldheer Charles Sulpice Flament, eveneens een vluchteling uit Frankrijk. Zijn hoofdbaan was die van bibliothecaris aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Daarom kon hij er niet veel bij doen en geen definitieve pastoorsbenoeming aanvaarden. Weldra werd de jezuïet Joannes Cörvers benoemd tot

pastoor. Voortaan zou de kerk uitsluitend door jezuïeten bediend worden. In 1832 kreeg de orde de vroegere ambassade en kerk in eigendom. Een jaar later kwam Gerardus Elsen naar de Teresia. In 1836 volgde hij Cörvers op als pastoor.

De nieuwe kerk

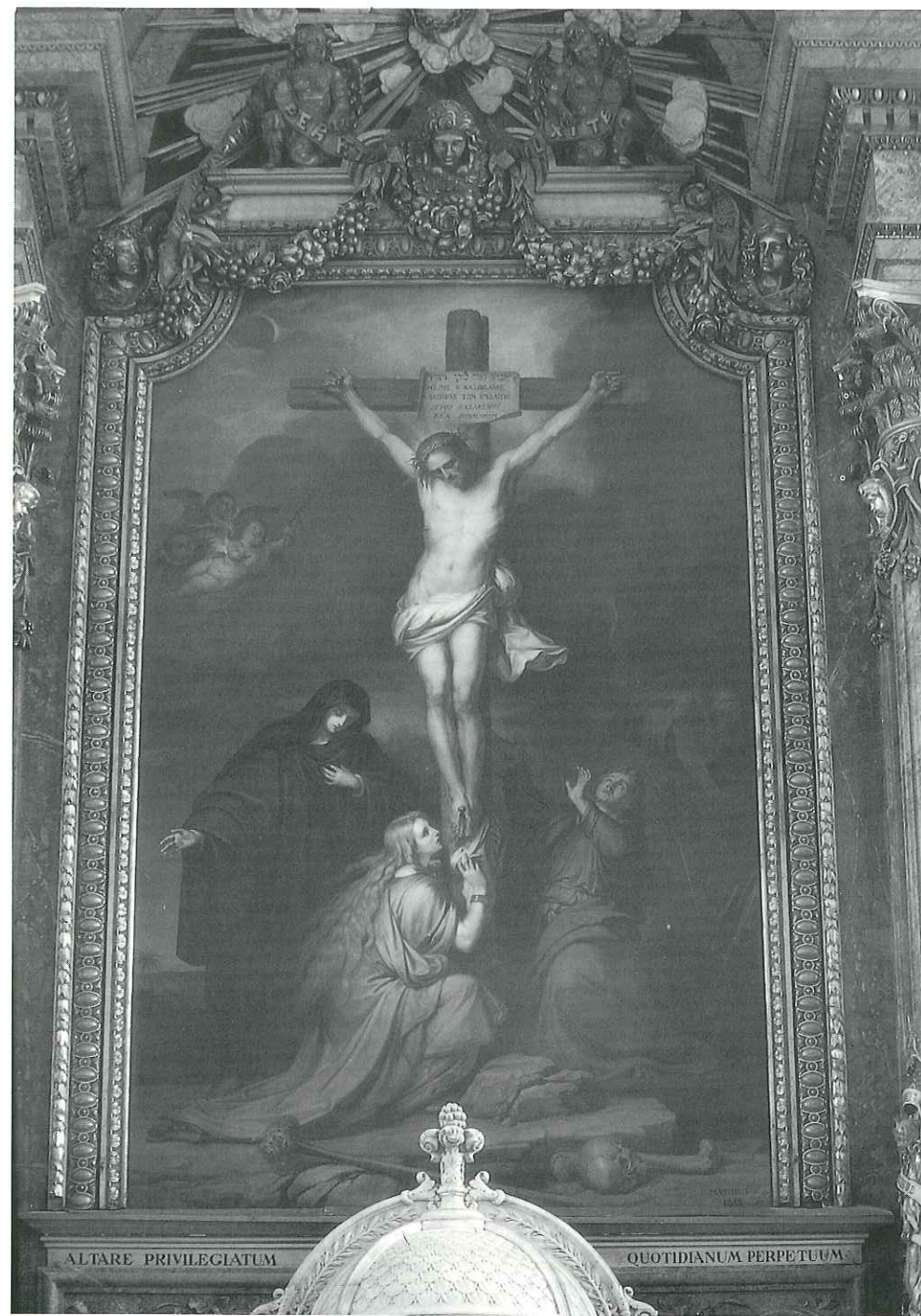
Intussen was de oude kapel van de voormalige Spaanse ambassade veel te klein geworden. Onder pastoor Cörvers dacht men al aan een nieuwe kerk: op de plaats van de Spaanse Kapel, of aan de Laan (tussen het Westeinde en de Prinsengracht) of heel ergens anders.

Pastoor Elsen zal het plan realiseren. Van 26 september 1836 dateert een gedrukte 'Uitnodiging tot Vrijwillige Bijdragen voor het bouwen eener Nieuwe Kerk ten behoeve van de R.K. Gemeente in het Westeinde te 's Gravenhage'.⁸ Deze oproep verscheen ook in het Frans. De Nederlandse versie begint met de constatering dat 'het thans bekrompen en in vele opzichten gebrekkig kerkgebouw' niet meer voldoet. Alleen maar een vergroting wordt van de hand gewezen. Er blijft niets anders over dan het 'daarstellen van eene geheel nieuwe Kerk'.

In 1837 diende Elsen een plan in bij de overheid: de kerk moest aan de Laan komen te liggen. Het ontwerp was van de bekende architect Tieleman Franciscus Suys uit Brussel.⁹ De overheid reageerde negatief op dit plan: er stond al een remonstrantse kerk aan de Laan en een katholieke kerk vlakbij in de Assen-

Afb. 2. Tabernakel hoofdaltaar. Vóór het oorspronkelijke houten, marmergeschilderde tabernakel, ontworpen door T.F. Suys (1841), is later een nieuw tabernakel geplaatst.

Afb. 3. Christus aan het kruis, Maria, Johannes, Maria Magdalena. Schilderij boven het hoofdaltaar. L.J. Mathieu, 1844.

delftstraat.

Wel kwam in 1838 een brief van de 'directeur-generaal voor de zaken van de Roomsche Katholieke eeredienst', die de mededeling bevatte dat de koning er in bewilligde dat een 'verbouwing en vergroting der kerk' zouden plaats vinden.¹⁰ Van het rijk was echter geen subsidie te verwachten.

In feite werd het een geheel nieuwe kerk. In 1839 begon men achter de nog bestaande oude kapel eerst het priesterkoor, vervolgens het schip te bouwen (afb. omslag). In 1840 was men hiermee klaar. Daarna werden het oude koetshuis, annex paardestal met de kapel daarboven afgebroken en volgde de rest van de kerk: de vestibule en de voorgevel (afb. 1), precies op de plaats van de oude ambassadekerk.¹¹ Op 13 oktober 1841 werd de 'prachtige, zeer ruime, nieuw gebouwde kerk', die nu helemaal voltooid was, ingewijd.

Neoclassicisme

Het gebouw is opgetrokken in de toen heersende neoclassicistische stijl. Alvorens nader zal worden ingegaan op de Teresia-kerk, volgt hier eerst iets over de neoclassicistische bouwstijl in het algemeen. In de tijd van koning Willem I en zijn opvolger Willem II liet men zich, waar een representatief gebouw moest

Afb. 4. Marmere vaas op de communiebank, 1910.

komen, inspireren door de oudheid. Vaak herkent men bij dergelijke architectuur het Griekse tempelfront. Vandaar de term 'néo-grec' of neoclassicisme. Men zocht wat Winckelmann in verband met de Griekse kunst noemde 'edle Einfalt und stille Grösse'. Dit ideaal

klinkt door in contemporaine teksten: een gedicht uit 1869 spreekt in verband met het portaal van de Mozes en Aäron in Amsterdam, eveneens een kerk van Suys, van 'verheven eenvoud' en 'kalm majesteit'. De kerk van Beverwijk was van een 'rijke eenvoudigheid en verpletterende majesteit' (1841).¹²

Deze neoclassicistische stijl werd, behalve voor kerken, ook en met name gebruikt voor openbare gebouwen: stadhuisen tot en met wachthuisjes voor belastingambtenaren aan de ingang van de stad.¹³ Een tempelfront gold zowel voor stadhuisen als voor kerken als representatief. Een kerk behoorde behalve een tempelfront bovendien een toren te hebben. Dit laatste was de katholieke eeuwen lang niet toegestaan. Nu moesten en zouden zij torens krijgen, ook al was iets dergelijks eigenlijk niet te rijmen met een tempelfront. Een van de vroegste kerken in Nederland waar beide elementen zijn samengevoegd is de St. Willibrordus in de Assendelftstraat.¹⁴

Griekse tempels zijn uit natuursteen opgetrokken. Natuursteen is echter in Nederland zeldzaam en dus duur. Men bouwde in baksteen, dat met platen natuursteen kon worden bekleed. Meestal was ook hier geen geld voor, zodat bepleistering in de plaats kwam van bekleding met natuursteen. Bepaalde onderdelen als zuilen konden ook van hout zijn. Bepleistering en een eventuele marmerschikking deden de rest. Gewelven waren van hout, dat aan het oog werd onttrokken door een stuclaag.

Ook in het geval van de Teresia waren de metselaar, timmerman en stucadoor de belangrijkste lieden bij de bouw. In het bestek van de Teresia¹⁵ is te lezen dat de zuilen in het schip gemetseld moeten zijn, dat die van het hoogaltaar van hout zullen zijn. Men volgde de klassieke orden, zoals die door Vignola waren geïnterpreteerd.

'De Aannemer zal gehouden zijn... op te metselen de gedaante van eenen gelijkzijdigen of regelmatigen achtkant... Op deze piedestallen zal hij moeten metselen de Ionische kolommen...; de verdunningen volgens de voorschriften van Vignola... ook zal hij den Steenhouwer behulpzaam zijn in het bekleeden der piedestallen met blaauwen, bezaagden steen.' (art. 59)

'De Aannemer zal gehouden zijn, aan het groote altaar te stellen de twee kolommen... Tot dat einde zal hij stellen twee stijlen, van greenen hout... Vervolgens zal hij de piedestallen en kolommen moeten belatten met zoogenaamde rinkelatten, ten einde te kunnen worden bestukadoord.' (art. 39)

'De Aannemer zal aan het groote altaar de twee kolommen, benevens de pilasters, achter dezelve, naar de Corinthische orde moeten bestukadoren, zoo ook de frontonde, op kolommen rustende... Al de versieringen moeten uit de hand bewerkt worden, zonder dat hieraan eenig gegoten werk zal mogen worden gebezigd.' (art. 115)

Bij Koninklijk Besluit van 1824 was het niet geoorloofd zonder toestemming van de koning (in feite het ministerie van Eredienst) nieuwe kerken te bouwen of bestaande te verbouwen. Het ministerie wees ingenieurs of opzichters van Waterstaat aan om de kerk-

bouwplannen op hun bouwtechnische kwaliteiten te onderzoeken.¹⁶ Soms ontwierp Waterstaat zelf de kerkgebouwen. De gunstige keerzijde van de overheidsbemoeienis was dat er een bouwsubsidie tegenover kon staan (al ging dit in het geval van de Teresia niet op).

Men spreekt in verband met kerken uit het tweede kwart van de negentiende eeuw wel van waterstaatskerken of waterstaatsarchitectuur. Deze termen zijn evenwel niet goed bruikbaar.¹⁷ Want het gaat hier om kerken die niet alle door waterstaatsfunctionarissen zijn gebouwd of gecontroleerd. Bovendien zijn al deze kerken niet in één stijl opgetrokken. De architectuur waar Waterstaat bemoeienis mee had is doorgaans neoclassicistisch. Dit neoclassicisme kon vermengd zijn met barokke elementen (zoals bij de Teresia). Later werd ook in gotische trant gebouwd. Men spreekt in dit kader wel van 'stucadoorsgotiek', omdat materiaalgebruik en bouwtechniek niet verschilden van de neoclassicistische praktijken. Twee voorbeelden van de stucadoorsgotiek zijn De Papegaai in de Kalverstraat (1848) en de door Theo Molkenboer gebouwde voormalige Redemptoristenkerk op de Keizersgracht (1852-1854),¹⁸ beide te Amsterdam.

Hoe men de neoclassicistische kerken beoordeelde

In de jaren vijftig van de negentiende eeuw begon er kritiek te komen op de neoclassicistische kerken. Deze kritiek kwam vooral van de kant van Jozef Alberdingk Thijm, de voorvechter van de gotiek als een eerlijke bouwwijze, waar de vormen overeenkomen met materiaal en constructie, en als de stijl die het beste past bij de katholieke idealen. Hij keurde de onwaarsachtige pleisterarchitectuur van de neoclassicistische kerken af. Hun gepleisterde kolommen, die de pijlers van de waarheid van Gods woord moesten voorstellen, lieten hun gips barsten en hun latten rotten.¹⁹ Verder noemde hij de neoclassicistische tempelstijl 'heidens'.

Later ziet men ook positieve elementen. Brom prijst in 1933 het onbelemmerde zicht op het hoogaltaar dat in dergelijke kerken wordt geboden, verder de goede verhoudingen welke aan die gebouwen ten grondslag liggen: men teerde op de erfenis van een nog min of meer levende herinnering aan achttiende-eeuwse vaklieden.²⁰

In 1953, bij gelegenheid van het eeuwfeest van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, verschijnen enkele publikaties over honderd jaar kerkbouw. Van Agt merkt dan op dat door de dunne zuilen de ruimtes overzichtelijk zijn gebleven. Voor ieder is contact met de priester aan het altaar mogelijk. Door de hoge plinten onder de zuilen wordt de ruimtewerking minder door bankenrijen bedorven (dit geldt ook de Teresia). Verder merkt hij op dat deze kerken vaak intieme interieurs hebben.²¹ Reith betoogt, eveneens in 1953, dat de gepleisterde neoclassicistische kerken eigenlijk stijlloos zijn. Een gebouw heeft namelijk stijl, wanneer de vormen eigen zijn en worden

Afb. 5. Linker zijschip met zicht op het Maria-altaar (1870-1871). Langs de wand geschilderde kruiswegstaties (A. Brouwer, 1871-1873, vernieuwd in 1914).

bepaald door materiaal en constructie. Bij deze kerken is van geen van beide sprake. Wat betreft de vormen: deze zijn overgenomen van Griekenland en Rome. Toch moet ook Reith erkennen: 'Ruimtewerking en lichteffect zijn dikwijls uitstekend... En tenslotte, alle stijlloosheid ten spijt: het is of de geleende vormen... nog altijd imponeren door een zeker waardigheidsvertoon, een ietwat aristocratische allure, die alleen verklaarbaar is als allerlaatste rest van de klassieke geest, die eens deze vormen schiep. De adel van de hoge komaf laat zelfs deze verre en ontaarde nakomelingen der klassieke vormschoonheid nooit geheel in de steek en doet hen nog altijd een zeker decorum bewaren.'²²

Hoe men de Teresia beoordeelde

Hoe oordeelden tijdgenoten en latere generaties over de Teresiakerk? Pater Lambertus Dehasque (1784-1856) krijgt het eerst het woord. Deze uit België afkomstige jezuïet was in 1832 naar Den Haag gekomen, waar hij in 1843 werd belast met de zorg voor geloofsgenoten die in de gevangenis zaten of in het ziekenhuis lagen. Van hem is een manuscript bewaard gebleven, getiteld *Hollandica Societatis missio Hagae-Comitana 1592-1856*. Hij durfde in de verborghenheid van zijn Latijnse dagboek ook kritiek neer te schrijven. Daarbij gaf hij misschien niet alleen zijn

eigen mening, maar ook die van tijdgenoten weer. Hij schreef in 1841 over de nieuwe kerk het volgende: 'De idee en conceptie van de tempel en de realisering ervan zijn - daar zijn alle onpartijdige beoordelaars het over eens - zeer nobel en groots, geheel en al de grote naam waardig die de eerste architect van de tempel, de heer Suijs... allerwegen geniet. Maar... het is zeer te betreuren dat deze heer het terrein van het toekomstige gebouw niet goed kende en dat hij er niet geweest was voordat men met het werk begon.' Het zou beter geweest zijn wanneer de nieuwe kerk in haar geheel achter de oude kapel zou zijn gebouwd.

Afb. 6. Rechter zijaltaar (1871). In het midden Ignatius (J.A. Oor), links Franciscus Xaverius, rechts Petrus Canisius (J.Th. Stracké).

Daarna had men de oude kapel moeten afbreken en de aldus ontstane ruimte bij het voorplein moeten trekken. Ook keurt hij af dat pastorie en kerk zich onder één dak bevinden. Nu bedraagt de lengte van het hele gebouw, inclusief de pastorie, 192 Rijnse voet: 172 voet voor de kerk, 20 voet voor de pastorie. Het zou ook beter geweest zijn wanneer men de kerk meer in de breedte had uitgebouwd, 'zodat deze, in plaats van 66 voet, tenminste 80 voet zou bedragen, hetgeen tot de waardigheid en majesteit van het gebouw zou hebben bijgedragen, mits het de gehele lengte van 192 voet had behouden.'²³

Dehasque raakt met zijn opmerking over de onbekendheid van de architect met het terrein inderdaad iets aan dat tegen Suys kan worden ingebracht. Het is een feit dat hij kerken ontwierp, maar de uitvoering aan anderen overliet. Zo ging het ook met de Teresia. Brom schrijft in 1933:

'Uitgesproken karakter vertonen ze [de kerken van

Suys] nauweliks en konden ze evenmin vertonen bij zijn oppervlakkige of zelfs onverschillige trant. Hij kwam het Haagse terrein niet eens persoonlijk opnemen... Een bekende naam had de lastgevers tot opdrachten verleid, waar de vertrouwensman zich lichtig van afmaakte, omdat de goegemeente toch op de klank van deze naam vooruit geloofde aan een meesterwerk.'²⁴

Voor de rest hoort men in de negentiende eeuw positieve, doch verder weinig gespecificeerde geluiden. *De Godsdienstvriend* heeft het in 1841, zoals in het begin al is vermeld, over 'de... prachtige, zeer ruime, nieuw gebouwde kerk'.

De Teresia gold in ieder geval als een grote kerk. Van der Aa, die in het vierde deel van zijn *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (1843) in verband met de kerk in de Assendelftstraat de woorden 'fraai' en 'eenvoudige netheid' gebruikt, noemt de Teresia alleen maar 'eene der grootste, in den laatsten tijd gebouwde R.K. kerken'.²⁵ Allan weet in zijn boek *De stad 's Gravenhage en hare geschiedenis* (1859) niet méér te melden dan het volgende: 'De Kerk van de Parochie der H. Theresia... is voorzeker een der grootste gebouwen van dien aard, welke in den laatsten tijd gebouwd zijn.'²⁶

De Geïllustreerde gids voor 's-Gravenhage (1894) is lovend, zonder te zeggen waarom: 'De kerk is prachtig, het altaar, de preekstoel... is alles van gesneden hout en bezit groote kunstwaarde.'²⁷

Intussen was er een aantal neogotische kerken bijgekomen in Den Haag. Johan Gram, de schrijver van *'s Gravenhage in onze tijd* (1893), besteedt de meeste aandacht aan de neogotische Parkstraatkerk: 'Het sierlijkst en uit een bouwkundig oogpunt verdienstelijkst kerkgebouw der Rooms-Katholieken is voorzeker het Gothisch bedehuis in de Parkstraat... Inwendig maakt de polychromische baksteenbouw bij den eersten aanblik een eenigszins vreemden indruk. In plaats van den ernstigen, diepen kerktoon, die Bosboom zo machtig aangreep, straalt u hier een regenboog van kleuren en een rijkdom van verguldsel en polychromische beelden tegemoet.' Wat de Teresia betreft lijkt hij veel neutraler: 'De Teresia-kerk in het Westeinde, eenvoudiger met hare witte pijlers en haar rijk gebeeldhouwden eikenhouten kansel, vindt in de Willebrorduskerk in de Assendelftstraat en de St. Anthoniuskerk aan den Boschkant waardige evenbeelden...'²⁸

Kritische, maar ook waarderende geluiden klinken in de twintigste eeuw uit de mond van kunst- en bouwhistorici. Brom is al aan het woord geweest.

Prijzend en tegelijk relativerend is het oordeel van Jan Kalf: 'Fraaier dan de... wel wat al te pompeuse voorgevel is het interieur der kerk, dat wel enigszins op een vereenvoudigde weergave van de Amsterdamsche Antoniuskerk [Mozes en Aäron] lijkt, al mist het ook dezer grootsche verhoudingen.'²⁹

Haslinghuis schrijft in 1953: 'De drieschepige aanleg van de kerk is hier niet verloochend, de middenpartij

Afb. 7. Preekstoel, Ch. Geerts, 1848.

geaccentueerd door een zuilstelling met fronton, maar voor het overige doen de met Barokke voluten bij het middentorentje aansluitende zijpartijen nogal gezocht aan... Inwendig laten de overmatig hoge en slanke zuilen wat al te duidelijk beseffen dat zij maar lichte stuc "gewelven" dragen. Toch gaat er zeker stemming van dit interieur uit.³⁰

Ter Kuile prijst in 1957 de architect van de Teresia, maar misprijst hem nog meer: 'De figuur die zich ondanks een zeer klassieke edukatie het meest ongedwongen bewoog op de paden van de bouwkunst was ... Suys', die zich steeds meer vrij maakte van de dwang der antieke vormen; 'maar het resultaat was nogal droevig'. Onder andere bij de voorgevel van de Teresia verkeert de vormgeving op klassieke grondslag in volkomen ontbinding, 'zonder dat het nieuwe dat er verschijnt zich boven het meest alledaagse peil van vlakbehandeling vermag te verheffen'. Suys vermoordt de traditie zonder er iets van belang voor in de plaats te stellen.³¹

Interessant zijn de publikaties die verschijnen bij de diverse jubilea van de Teresia. De dominicaan Hyacinth Hermans schreef in het boekje dat uitkwam bij gelegenheid van het eeuwfeest (1941): 'De nieuwe Teresiakerk, zeker in onzen modernen tijd zouden wij haar niet prijzen als een monument van bouwkunst, maar voor die dagen was zij een echte en waardige

tempel, in gemoedelijken barokstijl, een intieme bidkerk, waar iedere Hollandsche katholiek zich behagelijk thuis gevoelt...'³²

F. van Hoeck SJ schreef in de veel gelezen *Katholieke Illustratie* van 9 oktober 1941: 'Een fraai bouwwerk is het niet.' Hij citeert Roothaan, aan wie de bouwplannen ter goedkeuring waren opgezonden en die terugschreef aan pastoor Elsen: 'Zijn er in Holland geen goede architecten meer?'³³

Dat de Teresia niet mooi zou zijn, was een soort cliché geworden. In 1966 bestond de kerk 125 jaar. Nu worden bij jubilea meestal aardige dingen gezegd. Bij de Teresia was dit niet in alle opzichten het geval. Bij het vorige jubileum niet, toen Hermans en Van Hoeck de architectuur niet fraai noemden. Ook in 1966 wordt nog een dergelijk oordeel geveld, getuige *De Haagse Courant* van 13 oktober van dat jaar naar aanleiding van het jubileum:

'De Theresiakerk, in die dagen een waardige tempel in barokstijl, kan in onze tijd moeilijk als een monument van bouwkunst beschouwd worden. In veler ogen is zij echter een intieme bidkerk gebleven. Kunstvaardige handen hebben sinds de bouw deze tempel weten op te sieren en in de loop van 125 jaar haar zuiver van karakter en stijl weten te houden.'

Intussen was Monumentenzorg gelukkig zo verstandig geweest de kerk toch maar op de vastgestelde lijst van beschermde monumenten te plaatsen, zoals

Afb. 8. Kuip van de preekstoel. In het midden Maria, aan weerszijden engelen met Mariasymbolen.

blijkt uit een brief van het ministerie van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk van 31 mei 1966.

De laatste 25 jaar is men lovender over de Teresia. Dit komt misschien ook door het feit dat de twee andere Haagse katholieke neoclassicistische kerken er niet meer zijn. Het interieur van de Boskantkerk was ten gevolge van het bombardement van 3 maart 1945 door brand vernield; in 1956 werd de ruïne die er van de kerk nog restte afgebroken. En in augustus 1972 werd de St. Willibrordus gesloopt. Zo schrijft *Het Binnenhof* van 25 april 1973 in een verslag van een muziekuitvoering in de Teresia op 24 april 1973 het volgende: 'De akoestiek en de sfeer van deze ... kerk zijn wonderschoon...'

Het door de gemeente in 1984 uitgegeven boek *Monumentale kerken in Den Haag* stelt kort en krachtig: 'Zowel uit kunsthistorisch als uit historisch oogpunt betreft het hier een waardevol monument.'³⁴ In dit boek volgt de Teresia wat architectuur-historisch belang betreft onmiddellijk op de monumenten vóór 1800.

In de vakliteratuur komt men ook nieuwe observaties tegen. Evenals Haslinghuis wijst Rosenberg, in 1972, op de barokke voluten van de façade. Verder merkt hij op dat de tongewelven met hun steekcapen door de toepassing van ribben een gotiserend effect hebben.³⁵

Looijenga (1991) gaat door op het gotische aspect van de Teresia.³⁶ Hij wijst er op dat de jezuïeten in de zeventiende eeuw in het Rijnland en in de Zuidelijke Nederlanden kerken bouwden die in bepaalde opzichten neogotisch waren, bijvoorbeeld de Mariä Himmelfahrt in Keulen (1618-29) en de jezuïetenkerk in Leuven (1650-66). Gotische elementen zoals kruisribgewelven werden bewust toegepast om de ononderbroken continuïteit van het katholicisme te laten zien. Deze neogotiek inspireerde Suys: hij nam een aspect van de oude Zuidnederlandse barok-gotische traditie weer op, door zijn hallenkerken te overdekken met kruisribgewelven, zij het uitgevoerd in hout en stuc. Zijn meest 'gotisch' aandoende kerken zijn de Teresia en de Boskantkerk in Den Haag, en de St. Josef in Brussel.³⁷

Inventaris

De eerste zorg van de pastoor gold het gebouw en het meest noodzakelijke meubel, het hoogaltaar. Het overige meubilair had vaak vooralsnog een provisorisch karakter. Naar gelang er geld was werd iets definitiefs aangeschaft. Een litho die moet dateren uit de beginjaren van de kerk laat een vrijwel lege ruimte zien.³⁸ Het hoogaltaar met het schilderij is er al. In de zijbeuken staan eenvoudige banken. Er is een provisorische preekstoel en een dito communiebank.⁴⁰

Na de kerkwijding moest de pastoor opnieuw gaan bedelen, nu om het gebouw van passend meubilair, beelden enz. te voorzien. In de Teresia werd met het oog op het laatste in 1843 een aparte vereniging opgericht. Het doel was tweeledig, blijkens de titel van

Afb. 9. Kuip van de preekstoel. Engel met Mariasymbool, kop van Franciscus Xaverius.

een gedrukt boekje uit dat jaar: *Godsdienstige vereeniging opgericht in de H. Theresia-kerk, zoo tot versiering derzelve als tot rust harer afgestorvene leden.*

Hier volgt een korte bespreking van de diverse inventarisstukken in de volgorde van vervaardiging.

Het **hoogaltaar** (afb. 2) dateert van **1841**. De marmereen altaartombe en het houten, marmergeschilderde tabernakel kwamen uit Brussel, evenals de zes houten, goudgeschilderde kandelaars.⁴¹ Het altaar werd net op tijd, op zondag 10 oktober 1841, afgeleverd; met speciale toestemming van de burgemeester mocht het in de stad worden vervoerd.⁴² Enkele dagen later, op woensdag 13 oktober, had de kerkwijding plaats.

In **1843** leverde de Belgische beeldhouwer Charles Geerts de houten **beelden van Maria en Teresia**, die zich bevinden aan weerszijden van het hoogaltaar, en de 'vier engelhoofden voor de conzolen der twee beelden', eveneens van hout.⁴³

Charles Geerts (1807-1855) was opgeleid aan de Antwerpse academie. Vanaf 1835 doceerde hij aan de academie van Leuven. Ook had hij in deze stad een groot atelier, dat sculptuur leverde voor kerken in binnen- en buitenland: Engeland, Nederland, Frankrijk, Duitsland, Amerika, Rusland. Kramm schreef in 1858 dat hij 'op den oogenblik van zijn verscheiden' met zestig leerlingen 'in zijne schoone ateliers' werkte.⁴⁴

Afb. 10. St. Paulus, beeld aan de ingang van de rechter trap van de preekstoel.

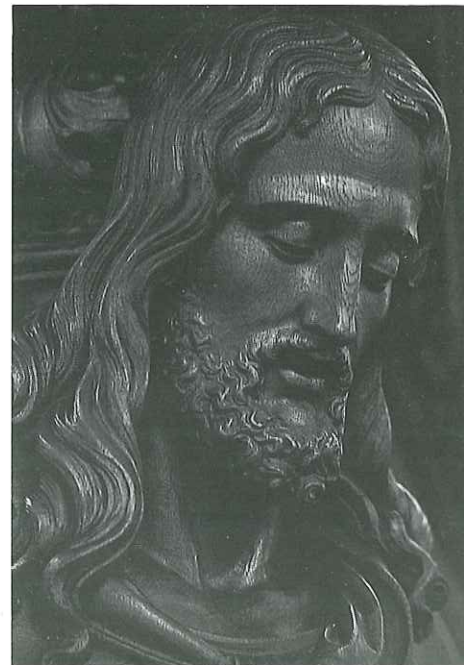
Het atelier leverde voor kerken in de stijl waarin deze gebouwen waren opgetrokken. Zo werkte Geerts in neobarokke stijl voor de Teresia en in neogotische trant voor de kathedraal van Antwerpen. Zijn reliëfs en beelden voor het koorgestoelte in de Antwerpse kathedraal waren geïnspireerd op de Zuidnederlandse gotiek, zoals hij deze aantrof in dorps- en stadskerken in zijn eigen land.⁴⁵ Sommige werkstukken uit het atelier van de veelgevraagde Geerts waren massaproducten. In 1846-8 en 1852-4 maken de archieven van de kathedraal van Antwerpen melding van moeilijkheden met de beeldhouwer, die volgens het kerkbestuur werk leverde dat kwalitatief gezien niet aanvaardbaar was. Ondanks alles wordt Geerts door Kramm (1858) zeer geprezen: hij heeft het over 'de onvermoeide vlijt dezès waarlijk genialen kunstenaars'.⁴⁷

Geerts was een stadgenoot van Lambert Joseph Mathieu. Deze leverde in 1844 het grote **altaarstuk** (afb. 3), voorstellende Christus aan het kruis. Mathieu (1804-1861) had evenals Geerts gestudeerd aan de Antwerpse academie. Verder lag zijn opleiding in Parijs, 'waar', zoals Immerzeel in 1843 meldt, 'eene driejarige studie naar de meesterstukken der Vlaamsche en Italiaansche scholen, in het Museum aldaar aanwezig, zijne kunstopvoeding voltooide'.⁴⁸ Hij was directeur van de Academie van Beeldende Kunsten te Leuven, het instituut waar Geerts doceerde. Hij had reeds eerder, in 1836, een Christus aan het kruis geschilderd, voor de jezuitenkerk te Leuven.

Een brief van Mathieu aan pater 'Elsel' van 24 augustus 1843 geeft enige achtergrondinformatie. Deze brief was tegelijk met een voorstudie van het altaarstuk naar Den Haag verzonden. Uit die brief blijkt dat de pastoor een eerdere voorstudie via Geerts had gekregen. Op basis van het laatstgenoemde ontwerp had Mathieu de opdracht gekregen. Geerts en Mathieu waren beiden verbonden aan de Leuvense academie. Wellicht had Geerts de aandacht van de pastoor op Mathieu gericht. De schilder dankt de pastoor voor het in hem gestelde vertrouwen en belooft zijn best te doen om een werkstuk te maken dat overeenkomt met het onderwerp: 'digne... de l'admirable sujet qu'elle doit représenter'. Hij zal daartoe de hulp van de Heilige Geest invoeren. Verder blijkt uit deze brief dat hij een jaar naar Italië gaat. Vandaar dat hij de pastoor tevens om een aanbevelingsbrief vraagt voor pater 'Rothane'.⁴⁹

Pater Dehasque was zeer te spreken over het schilderij in de Teresia. Hij prijst het in de volgende bewoording: 'het zeer edele schilderij, een mooi werk van de heer Matthieu, dat een levendige afbeelding van Christus aan het kruis laat zien en dat door ter zake kundige beoordelaars terecht op de volgende manier geprezen wordt: 'son calvaire (destiné pour le maître-autel de l'église de sainte Thérèse à la Haye) offre de sévères beautés: de la fermeté dans le dessin [sic], de la sobriété dans la couleur, et de l'harmonie dans le tout (journal de Bruxelles, 20 août 1844).'⁵⁰

In 1846 leverde Geerts 'twee kolossaale engelbeelden in plaaster' (de twee bazuinende engelen boven

afb. 11. Christuskop, detail van afb. 12

afb. 12. Christus omgeven door kinderen, beeldengroep onder de kuip van de preekstoel.

Afb. 13. Moeder met kind, detail van afb. 12.

de opstand van het hoogaltaar?) en 'twee basrelieven in plaaster verbeeldende de H.H. Ignatius en Aloysius de Gonzaga' voor beide kanten van het hoogaltaar.⁵¹

De door Geerts vervaardigde **preekstoel** (afb. 7-13) uit **1848** (geplaatst in 1849) markeerde de scheiding tussen mannen en vrouwen. De vrouwen bevonden zich vóór de preekstoel, de mannen zaten in de achterste helft van de kerk. Op een foto uit 1916 ziet men de kerk tijdens de preek: de vrouwen zitten op klappstoelen, met de rug naar het altaar en het gezicht naar de preekstoel, de mannen zitten in de 'herenbanken', gericht naar de preekstoel en het altaar.⁵² Dit gebruik dateert al van 1840. In het afleesboek staat op 26 mei 1840: 'Om zooveel mogelijk de orde in Gods huis te handhaven zullen de mannen achter in de kerk zich plaatsen aan de kant van de Preekstoel, en de vrouwen aan de anderen kant.'⁵³

Pater Dehasque geeft een uitvoerige beschrijving van de preekstoel, die hier in vertaling volgt:

'Zoals ook elders gebeurt, werd ook onze Haagse tempel hoe langer hoe meer versierd door de gaven en schenkingen, door de gelovigen bijeengebracht tot eer van God en het heil van de naaste. Eindelijk werd in de maand februari van het jaar 1849 de langverwachte, schitterende preekstoel, waar boven reeds melding van werd gemaakt, in de tempel geplaatst. Hij beantwoordt op buitengewone wijze aan zijn doel. Die zetel der waarheid wordt terecht voor een uitnemend en gedenkwaardig kunstwerk gehouden. De hiervoor genoemde heer Geerts, de beroemde beeldhouwer

uit Leuven, heeft de opdracht aangenomen en heeft zich werkelijk in alle opzichten behoorlijk van zijn taak gekweten. Vooral de volgende voorstellingen en versieringen, die hier kort onder ogen worden gebracht, springen naar voren. Beneden aan de voorzijde is de Redder der wereld gezeten, die vol liefde de kleintjes naar zich toetrekt en hen zegent.⁵⁴ Aan weerszijden staan de twee apostelvorsten Petrus en Paulus, op een soort verhoog. Dan komt de ruime kuip, die aan de buitenkant mooi versierd is met drie zogenaamde hermen,⁵⁵ die in het midden de Heilige Maagd en aan weerszijden de Heilige Ignatius en Xaverius laten zien. Vier engelen met Maria-emblemen staan rondom. Het hoge en fraaie klankbord draagt enige engelen, die een guirlande ophouden en tegelijkertijd een koor van hemelse geesten vormen. Het klankbord hangt aan een ijzeren stang, die door het gewelf van de tempel steekt en bevestigd is aan een balk boven het gewelf. Een gordijn, dat door vier engelen wordt vastgehouden, vormt de verbinding tussen het klankbord en de kuip. Aan de voor- en achterkant omlijsten de gordijnen een onversierd vlak, waarin de volgende woorden uit de Heilige Schrift zijn aangebracht: aan de binnenkant 'qui vos audit, me audit' [wie naar u luistert, luistert naar Mij, Luc. 10: 16], aan de achterkant 'qui vos spernit, me spernit' [wie u verstoet, verstoot Mij, Luc. 10: 16]. Men bestijgt de preekstoel langs twee trappen, aan weerszijden een, ieder versierd met twee seraphim, die op bewonderenswaardige wijze serene vrede en waarachtige nederigheid uitdrukken en aanzetten tot vroomheid. Dit vermaarde kunstwerk, dat door bevoegde kenners en beoordelaars met recht

Afb. 14. Biechtstoel, 1875.

Afb. 15. Engel met zandloper (vergankelijkheidssymbool). Detail van afb. 14.

wordt gehouden voor een schitterend en duurzaam monument van onze Haagse tempel, kost meer dan 8.000 gulden.⁵⁶

Deze beschrijving is juist en vollediger dan die in *De Godsdienstvriend* van 1849.⁵⁷ Hier wordt Maria aangezien voor Maria Magdalena,⁵⁸ en Xaverius voor Dominicus.

Was *f* 8.000 destijds een heel bedrag, het **orgel (1851)** (afb. 16) zou het dubbele kosten. In 1849 ondernam een deskundige een reis langs enige orgels in Zeeland en België. Hem bevielen de orgels in een vijftal plaatsen. Drie orgels waren vervaardigd door de Mechelse orgelbouwer François-Bernard Loret.⁵⁹ Deze zou de opdracht voor de Teresia krijgen. Het woord is weer aan kroniekschrijver Dehasque: 'Behalve de mooie preekstoel, die eerder reeds in het kort beschreven is, kwam er nog een ander sieraad bij in onze Haagse tempel, dat geenszins onderdoet voor de zojuist genoemde zetel der waarheid, het nieuwe orgel namelijk, waarover ik het hier eveneens moet hebben. Het is een bijzonder en als het ware hemels instrument, met grote zorg en onbekrompen grootmoedigheid door de heer François Loret, de vermaarde Mechelse orgelbouwer, voor *f* 16.000 gebouwd. Tijdens een plechtig lof, dat met zo veel mogelijk pracht en praal gepaard ging, is het orgel op 9 juli 1851 ingewijd... Bij die gelegenheid hebben twee uitnemende en zeer ervaren organisten het nieuwe orgel op voortreffelijke wijze bespeeld. De eerste was de

heer De Lange, een niet-katholiek uit Rotterdam. Hij was op ons verzoek naar Mechelen gegaan om het orgel te keuren en zijn oordeel te geven... Na hem, hoewel in waardigheid en kennis de eerste, kwam de eerwaarde heer Janssen,⁶⁰ een wereldheer uit Den Bosch, die de bouw van het orgel zorgvuldig had begeleid en veel tot de perfectie van het instrument had bijgedragen... Het orgel heeft diverse soorten loden en houten pijpen van verschillende grootte en vertoont allerlei snuffjes, die alleen door zeer ervaren organisten worden opgemerkt. Of men nu let op de kwaliteit van het eikehout of op het mechanische aspect: zowel de buitenkant van het orgel en de schitterende orgelkast, als het binnenwerk laten niets te wensen over. Het is onnodig een uitvoeriger beschrijving te geven. Het zou ook te ver voeren de meningen van alle deskundigen apart weer te geven. Het oordeel van de heer De Lange mag echter niet worden overgeslagen...: "Door middel van dit schrijven laat ik de Zeer-eerwaarde Heer Pastoor van de Sint Teresiakerk te 's-Gravenhage weten dat het zojuist voltooid orgel in genoemde kerk, vervaardigd door de heer Franciscus Loret te Mechelen, door mij, op verzoek, naar beste kunnen is onderzocht. De voortreffelijkste materialen zijn gebruikt, de afwerking is perfect, de windtoevoer is goed, het instrument is makkelijk bespeelbaar, het heeft een snelle aanslag en vooral een mooie intonatie bij de sterke tonen en bijzonder bij het tongwerk. Ik verklaar dat het een heel mooi en edel instrument is. Rotterdam, 8 juli 1841. S. de Lange, organist van de Waalse Kerk en bijaardier van de stad Rotterdam." Ook de heer Schrimff [Schrumppf], een competent beoordelaar, vooral wat betreft het technische aspect, heeft zich niet minder lovend geuit over het orgel... Korthedshalve wordt zijn uitvoerig verslag hier niet letterlijk weergegeven, doch alleen maar de conclusie, welke luidt als volgt: "Ik feliciteer zowel de commissie als de parochie van harte met dit orgel, dat niet alleen een bijzonder sieraad is voor de kerk, maar ook tot grote eer strekt van de maker. Den Haag, 5 juli 1841, Schrimff." Tenslotte had de eerwaarde heer Janssen de hoogste lof voor dit bijzondere kunstwerk. Hij kon het instrument niet genoeg bewonderen, telkens wanneer hij het, met steeds nieuwe voldoening, bespeelde.⁶¹

Het orgel was niet alleen een lust voor het oor, maar ook voor het oog. Tot dit laatste had de beeldhouwer Geerts bijgedragen. Tussen 1852 en 1854 vinden betalingen aan hem plaats voor beeldhouwwerk aan de orgelkast (afb. 17).⁶²

De kerk moet in de beginjaren al voorzien zijn van **zij-altaren**. Uit de archiefstukken blijkt dat zij versierd waren met een schilderij en met beelden. De schilderijen waren van Carel Jacobus Behr (1812-1895)⁶³ en stelden voor: 'De Heilige Dominicus ontvangt de rozenkrans uit de handen van Maria' en 'De Heilige Aloysius ontvangt de eerste communie uit de handen van de Heilige Carolus Borromeus'.⁶⁴ Verder worden beelden genoemd van Ignatius, met een voet op een kanon, en van Franciscus Borgias. Beide beelden,

vervaardigd door de Antwerpse beeldhouwer Hendrik Frans Verbruggen (1654-1724),⁶⁵ waren afkomstig uit de schuikerk in de Nobelstraat.

De boven genoemde zijaltaren waren maar voorlopig. In **1869-1871** werden de definitieve geplaatst. De oude beelden verhuisden naar de Boskantkerk,⁶⁶ die in 1945 geheel uitbrandde. Welk lot de schilderijen van Behr beschoren was, is onbekend.

De altaren passen wat materiaal en stijl betreft in de tradities van de neoclassicistische pleisterarchitectuur. Het rechter zijaltaar (afb. 6) is van marmerschilderd hout. De beelden aan weerszijden, Franciscus Xaverius en Petrus Canisius, zijn van gips. Alleen het middelste beeld, Ignatius, is van marmer. De pastoor, Pater Elsen, was er op bedacht dat het altaar in overeenstemming zou zijn met de stijl van het hoogaltaar. In november 1869 schreef hij aan zijn provinciale overste: 'Men is in de h. Theresia Kerk druk bezig het nieuw klein altaar van den H. Ignatius 2ⁿ. Patroon dezer Kerk daar te stellen. Ik heb het goed vertrouwen, dat het zeer goed voldoen en in harmonie met het hooge altaar zijn zal.'⁶⁷

Het altaar en het beeld van Ignatius zijn vervaardigd door Jean A. Oor (1828-1910) te Roermond. De gipsen Xaverius en Canisius (1871) zijn van Johann Theodor Stracké (1817-1891). Petrus Canisius was enige jaren tevoren tot de eer der altaren verheven: in 1865 werd hij zaligverklaard. Zijn verheffing tot de eer van het altaar in de Theresia (zij het slechts in gips) sloot dus

Afb. 16. Orgel. F.B. Loret, 1851.

aan bij de kerkelijke actualiteit.

Het houten, marmerschilderde linker zijaltaar (afb. 5) is eveneens van Oor. Het marmeren beeld van de Onbevleete Ontvangenis in het midden is vervaardigd door Stracké (1871), evenals de gipsen Aloysius en Jozef aan weerszijden (1871). Het Jozefbeeld was actueel: in het jaar van vervaardiging werd Sint Jozef tot patroon van de Kerk uitgeroepen. Bovendien werd in dit jaar in Den Haag de Jozefparochie opgericht.

De oude Theresia had al in 1833 een **kruisweg** gekregen, een feit dat apart in *De Godsdienstvriend* werd vermeld: 's Gravenhage, de 15 October 1833. De dag van heden, was voor de Catholijken dezer stad, en vooral voor de gemeente van de kerk der H. Theresia, in het hooge westeinde, alhier, een dag van godsdienstige blijdschap, daar de, in deze oorden van ons vaderland, bij vele Catholijken, zoo weinig bekende kruisweg, in deze kerk opgericht werd.'⁶⁸

In 1850 wordt de tweede kruisweg vermeld,⁶⁹ een provisorische, want de definitieve dateert uit 1871-1873 (afb. 5). De laatstgenoemde kruisweg is van de hand van de Hilversumse schilder Anton Brouwer (1827-1908). In 1914 werd volgens Albers deze kruisweg, 'die zeer goed voldeed, maar allengs door vocht en anderszins veel had geleden' door een kunstvaardige hand op doek gekopieerd.⁷⁰ In het kader van de laatste restauratie van de kerk werd een vijftal staties gedoubeeld⁷⁰ en werden alle staties van een nieuw, doffe,

Afb. 17. Engel. Maakt deel uit van de versiering van de orgelkast. Ch. Geerts, 1852-1854.

laag vernis voorzien.

Het marmeren **Heilig-Hartbeeld** (afb. 20) achter in de kerk is van de hand van Frans Vermeylen, leerling van Geerts. Het dateert uit ongeveer 1875. Vermeylen (1824-1888) was zijn leermeester opgevolgd als docent aan de Leuvense academie. De 'zachtmoedigheid en liefelijkheid'⁷² van de Christus onder de preekstoel (afb. 11) vindt men terug bij het H. Hart-beeld. De gelaatstreken van het beeld van Vermeylen, uitgevoerd in wit, gepolijst marmer, zijn nog zachter dan die van het beeld van Geerts, waar de hardheid van het stugge, donkere eikehout nog herkenbaar is. De Nazareense en neogotische zachtmoedigheid wint het van de neobarokke.

Men is tot het einde van de eeuw in België blijven bestellen, ondanks het feit dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw genoeg ateliers in Nederland waren. Zo komt de **communiebank**, die dateert van 1898, uit het atelier van de gebroeders Van Mierlo in Borgerhout (Antwerpen).

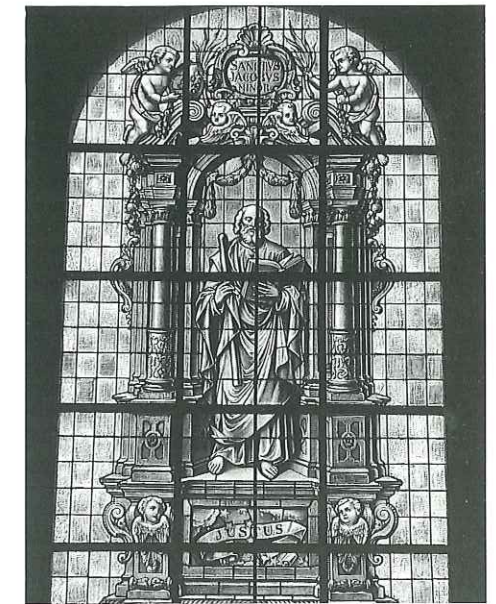
Tot in de twintigste eeuw is men doorgegaan met de decoratie van de kerk in de stijl van het gebouw, getuige de **apostelglazen** uit 1916 en volgende jaren. Deze passen volkomen bij de architectuur en de inventaris. Ze zijn dan ook volstrekt onmiddelleuws. In de middeleeuwen gebruikte men kleine stukken gekleurd glas en werden details met grisailleverf aangegeven. Sinds de renaissance echter wor-

den de voorstellingen met transparante emailverven en grisaille op het blanke glas aangebracht. Dit laatste is hier gebeurd. Er is nauwelijks gekleurd glas gebruikt. Typisch is het zilverageel, dat men in de renaissance veel tegenkomt. De apostelen zijn in barokke 'aediculae' geplaatst. Blijkens een bewaard gebleven notitie is hier zelfs sprake van Vlaamse barok: '1919, Vlaamse barok door van Straten te Utrecht, lichte apostelramen uitgevoerd in barokstijl door belgische kunstenaar, de 80-jarige Peters, Rubensachtig.'⁷³

De iconografie is kennelijk door het atelier bedacht. Er zijn enkele brieven bewaard gebleven die gericht zijn aan de pastoor en waarin Van Straaten uitleg geeft.⁷⁴ Over Jacobus Minor (afb. 18) bijvoorbeeld is te lezen:

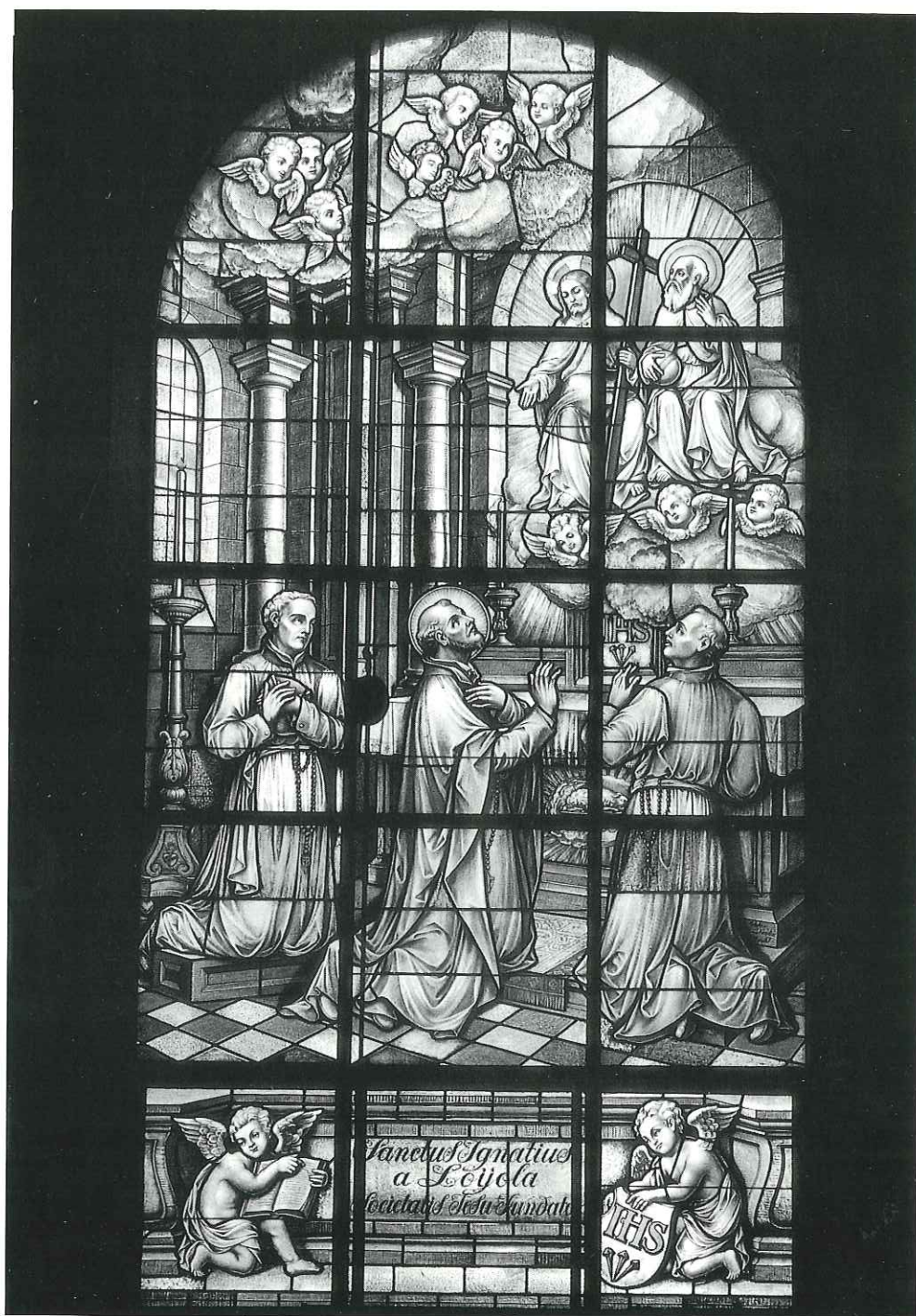
'Volgens de geschriften... werd Jacobus genoemd, de rechtvaardige (Justus)... St. Gregorius zegt: dat in het gesternte arcaturus, zeven sterren zijn, alzoo, dat vier sterren boven zijn als de drie beneden zijn... St. Jac. min. is van den tempel van Jeruzalem afgeworpen en doodgeslagen met een stok die zij in die tijden gebruikten op de lakenfabrieken'.

Het is de vraag in hoeverre men deze regels op het atelier zelf snapte. Het lijkt erop dat men op een tamelijk slordige manier de iconografie bedacht. Iets wat Van Straaten niet kwalijk genomen mag worden, omdat de bepaling van de iconografie eigenlijk tot de taak van de opdrachtgever behoorde.

Afb. 18. Gebrandschilderd glas met voorstelling van de apostel Jacobus de Mindere. Atelier Van Straaten, c. 1920.

Afb. 19. Gebrandschilderd glas met voorstelling van het visioen van St. Ignatius van Loyola in La Storta. Atelier Van Straaten, c. 1920.

Afb. 20. Kop van marmeren Heilig-Hartbeeld. F. Vermeylen, 1873-1874.

Ook wat het **altaargerei** betreft heeft men bewust de stijl van de kerk aangehouden. Zo schonk een afdeling van de Mariacongregatie in 1894 een door de Weertse zilversmid Camille Esser vervaardigde monstrans aan de kerk, volgens een krantebericht uitgevoerd 'in rijken laat-renaissance stijl, in overeenstemming met den stijl van het kerkgebouw'.⁷⁵

Lang niet alle inventarisstukken zijn de revue gepasseerd. Zo zijn ook niet alle engelen in deze kerk geteld (afb. 4, 9, 15, 17, 22). Dat het er veel moesten zijn, leek al vast te staan voordat de kerk voltooid was, getuige het volgende couplet uit een gedicht dat gedrukt is bij gelegenheid van de 'hoeksteenlegging en grondvestinwijding der Roomsche kerk, aan de H. Theresia toegewijd den een en dertigsten van Bloeiemaand 1839':

'Zie algenoezaam God, zie Heer van Dood en Leven,
Zie met Uw liefd'rijk oog genadig op ons neër!
Wil met Uw Englenstoet deez' Tempelbouw omzweven,
Wanneer bij de offerand het lied wordt aangeheven,
U en het Lam ter eer!'⁷⁶

Tot in de twintigste eeuw heeft men kunstwerken laten maken in de stijl van de kerk, de meeste afkomstig uit België. Dit laatste is, zeker voor wat betreft de eerste helft van de negentiende eeuw, niet uitzonderlijk.⁷⁷ In Nederland bestond in het begin van de eeuw geen grote beeldhouwtraditie. Er waren hier ook geen insti-

tuten voor scholing van beeldhouwers. Jan Wap merkt op in zijn boek *Mijne reis naar Rome in het voorjaar van 1837* (1839):

'... de Beeldhouwkunst is hier niet te huis; het Protestantismus heeft de Plastiek hare hartader afgestoken, en met de gruwbre beeldstormerij... is ook het licht dier kunst gedooft... En de Katholieke Nederlanders dan? Waarom vindt de Beeldhouwkunst ook in hunne, overal thans nieuw opgebouwde kerken zoo weinig aanmoediging? Is het karigheid, is het gebrek aan smaak, is het onverschilligheid, of is het dit alles te zamen?'⁷⁸

Het is dus normaal dat men de inventarisstukken uit België betrok, waar in dezen een gevestigde traditie was. Hier bestonden verschillende academies, onder andere te Antwerpen en Leuven. Hier bevonden zich ook ateliers, waar veel gezellen en leerlingen werkzaam waren. *De Godsdienstvriend* schrijft in 1833: 'Wie legt zich bij ons op het verfraaijen van kerken toe? Is men niet, als men slechts dragelijke, om niet te zeggen indrukwekkende beelden plaatsen wil, genoodzaakt om dezelve in Antwerpen of een andere Belgische stad te laten vervaardigen?'⁷⁹

De meeste uit België geïmporteerde beelden waren geïnspireerd op de achttiende-eeuwse Vlaamse barok. De neobarokke sculptuur herinnerde de katholieken aan de triomfantelijke stijl van de contra-reformatie.

Voor wat de Theresia betreft heeft een en ander ook te maken met de achtergrond van de opdrachtgevers, de jezuïeten die er werkten. Hierboven is al gemeld dat sinds de zeventiende eeuw jezuïeten uit de zuidelijke Nederlanden werkzaam waren in Den Haag. Ook in

Afb. 21. Zicht dwars door de kerk op de orgelgalerij.

Afb. 22. Engelenkopje, versiering van een van de banken in het middenschip, 1914-1915.

de negentiende eeuw was dit nog het geval. Pater Dehasque was een van hen. Brom merkt in dit verband op: 'De tijdelijke aansluiting van onze Jezuïeten bij de Belgiese maakt biezonder verklaarbaar, hoe de Haagse Sint Theresia, door een Brusselaar gebouwd... in 1841 een marmereen altaar en enkele jaren later een eiken preekstoel en beelden aan de Leuvenaars opdroeg, om in '57 [sic] een orgel uit Mechelen te halen, terwijl het altaarschilderij van de Belg Mathieu afkomstig was.'⁸⁰

Hoe men over de inventaris van de Theresia oordeelde

Wat zeggen tijdgenoten over de inventaris van de Theresia? In *De Godsdienstvriend* van 1843 komt een algemene klacht voor over de kwaliteit van de beelden in de kerken, waarbij in een voetnoot de Theresia als gelukkige uitzondering wordt genoemd: 'Er wordt dikwerf te weinig gehecht aan het bezit van schoone beelden in onze kerkgebouwen en men ondervindt menigmaal een pijnlijk gevoel, wanneer men sommige kerken binnen treedt en daar de ellendige voorstellingen ziet, die eene onbedreven hand voor het heiligdom heeft durven vervaardigen, of die om eenige guldens minder de voorkeur hebben verkregen boven de voortbrengselen van een Royer, een Geefs, een Geerts...'⁸¹

In de bewuste voetnoot wordt verwezen naar Geerts' beelden van Maria en Teresia (beide uit 1843) in de Theresiakerk. In een aparte bijdrage besteedt *De Godsdienstvriend* enkele jaren later, in 1849, aandacht aan de 'kunstigen en prachtige preekstoel' in de Theresiakerk.⁸²

De kunstenaars die voor de Theresia hebben gewerkt behoorden tot de bekendsten van hun tijd. Dit blijkt uit de epitheta die tijdgenoten bij hun naam plaatsten. Dehasque heeft het in zijn manuscript over 'Dominus Geerts, celebris statuarius Lovaniensis' (de heer Geerts, de beroemde beeldhouwer uit Leuven),⁸³ 'dominus Franciscus Loret, celebris organarius Mechliniensis' (de heer François Loret, de beroemde orgelbouwer uit Mechelen).⁸⁴ Pater Paul Bongaerts, sinds 1864 aan de Theresia verbonden, noemt in zijn boek over de Theresiakerk (1866) 'Een altaar en preekstoel van den begaafden kunstenaar Charles Geerts uit Leuven, ... een altaarstuk, de stervende Zaligmaker, door den met roem bekenden belgischen schilder Mathieu...'⁸⁵

Tot besluit

De katholieken lieten in de eerste helft van de negentiende eeuw kerken bouwen waarvan de architectuur eigentijds was. Zij hadden zich nog niet in een eigen, neogotische bouwstijl teruggetrokken. Dit gebeurde pas ten volle na 1853, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Toen werd de neogotiek een bij uitstek rooms-katholieke aangelegenheid. Maar in de eerste helft van de negentiende eeuw bouwden zij in de stijl die destijds als representatief gold, en niet alleen werd toegepast voor openbare burgerlijke gebouwen, zoals stadhuizen, maar ook voor kerken, protestantse en katholieke.

Afb. 23. C.J. Behr, interieur van de Theresiakerk. Olieverf op doek, 1864.

Het interieur van de neoclassicistische kerken deed nog denken aan de vroegere schuilkerken met hun barokke beelden en schilderijen, veelal afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden. Zowel de architecten als de beeldhouwers werkten nog in de degelijke, ouderwetse beroepstradities van vóór de Franse Revolutie.

In deze kerken, gebouwd in een eigentijdse stijl, werden missen van eigentijdse componisten gezongen, met begeleiding van instrumenten, iets dat later zou worden verboden: het Provinciaal Concilie van 1865 bande het orkest en ook zangeressen uit de kerk. In het manuscript van Pater Dehasque is te lezen hoe in 1844 het feest van Theresia werd gevierd:

'In die viering hebben onze talrijke zangers en musici, nu eens met sonore stem, dan weer met verschillende instrumenten, een schitterende uitvoering gegeven van de prachtige muziek van de beroemde Van Beethoven, waardoor de talrijke aanwezige gelovigen tot verbazing en extase werden gebracht'.⁸⁶ Eigentijdse cultuur werd zonder aarzeling toegelaten in de kerk.

De kwaliteiten van de neoclassicistische kerken en van de Theresia in het bijzonder zijn al ter sprake gekomen. Deze kerk is een open, lichte ruimte, met goed zicht op het altaar. Een ruimte die intiem is en tegelijkertijd voornaam en aangenaam van verhoudingen.

Gelukkig is de Theresiakerk in 1966 op de monumentenlijst geplaatst. De overheid heeft hier verder gevolg aan gegeven door voor een belangrijk deel bij te dragen in de restauratie van het gebouw, die plaats vond in drie fases: 1979-1980 (o.a. dakreparaties, voegwerk, buitenschilderwerk), 1989 (o.a. stucwerk binnemuren, de brugijzers van de vensters vervangen door bronzen brugstaven, de helft van de gebrandschilderde glazen, voorzetrampen) en 1991-1992 (binnenschilderwerk, de overige glazen). In 1991 is de kerk bovendien terechtgekomen op een door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde lijst van honderd Nederlandse monumenten die een 'bijzondere meerwaarde' bezitten. Daardoor behoort de Theresia thans tot de landelijke 'Top 100'.

Bijlage: inventaris van de Teresiakerk te Den Haag

(in volgorde van aanschaf)

Achtereenvolgens worden, voor zover bekend, genoemd: jaartal, inventarisstuk, materiaal, kunstenaar/atelier, schenkers, kosten (in enkele gevallen verschillende bedragen gevonden).

- 1841, *hoogaltaar*, marmer, Tieleman Franciscus Suys (Brussel), 2651 francs.
1841, *hoogaltaar: tabernakel*, marmergeschilderd hout, T.F. Suys, 2094 francs.
hoogaltaar: zes kandelaars, hout, goudgeschilderd, T.F. Suys, 1002 francs.
1843, *beelden aan weerszijden van het hoogaltaar: Maria met Kind, Teresia, met bijbehorende consoles*, hout, Charles Geerts (Leuven), f 1096,75/1190,-.
1844, *schilderij hoogaltaar*, olieverf op doek, Lambert Joseph Mathieu (Leuven), f 6085,70.
1845, *beeldhouwwerk hoogaltaar*, Ch. Geerts, f 2700,88.
1846, *twee engelen boven opstand van hoogaltaar, bas-reliëfs van Ignatius en Aloysius aan weerszijden van hoogaltaar*, gips, Ch. Geerts.
1848, *preekstoel*, eikehout, Ch. Geerts, f 8000/10.000.
1851, *orgel*, François-Bernard Loret (Mechelen), f 12.000/16.000/16.500.
1852-4, *beeldhouwwerk orgelkast*, Ch. Geerts, f 2100/4000.
1869-71, *rechter zijaltaar*, marmergeschilderd hout, Jean A. Oor (Roermond), geschenk van J. Verbeek, f 3.600 (te zamen met Ignatius-beeld).
1869-71, *rechter zijaltaar: beeld van Ignatius*, marmer, J.A. Oor, geschenk van J. Verbeek, f. 3.600 (te zamen met altaar).
1871, *rechter zijaltaar: beelden van Xaverius en Canisius*, gips, Johann Theodor Stracké, f 250 per stuk.
1870-1, *linker zijaltaar*, marmergeschilderd hout, J.A. Oor, 'door vrijwillige bijdragen',⁸⁹ f 2965.
1871, *linker zijaltaar: Mariabeeld*, marmer, J. Th. Stracké, geschenk van de heer Meeuws, f 1900/2000.
1871, *linker zijaltaar: beeld van Jozef*, gips, J. Th. Stracké,

geschenk van de heer Iserief, f 250.

- 1871, *linker zijaltaar: beeld van Aloysius*, gips, J. Th. Stracké, geschenk van de congregatie (tweede afdeling), f 250.
1871-3, *14 kruiswegstaties*, olieverf op doek, Anton Brouwer (Hilversum), f 6300 (f 450 per statie). In 1914 door Jos Henke gekopieerd.
1873, *twee godslampen*, verzilverd koper, geschenken door J.v.B. en H.O.
1873-4, *Heilig-Hart-beeld*, wit marmer, Frans Vermeylen (Leuven).
1875, *twee biechtstoelen*, hout, Mechelen.
1898, *communiebank*, hout, Gebr. Van Mierlo (Borghout/Antwerpen), f 3110.
1898, *kerkstoelen*.⁹⁰
1898-1900, *pieta*, atelier Te Poel en Stoltefus (Den Haag), geschenk Ed. van der Laan, f 5500 (inclusief hek en baldakijn).
1910, *twee vazen op communiebank*, marmer.
1910, *hek van Mariakapel*.
1910, *banken in de zijbeuken*, eikehout.⁹¹
1911, *beelden van Anna en Antonius*, marmer, Jac. A. Goossens (Den Bosch).
1914, *stenen vloer kerk*. Het oude eikehout van de vloer van de kerk gebruikt voor de wanden van de sacristie (1914-5).
1914, *beelden van Christus Koning, Lucas en Johannes in de voorgevel*, Jos Henke.
1914-5, *'herenbanken' in het middenschip*, eikehout.⁹²
1916-22, *gebrandschilderde glazen*, atelier Van Straaten (Utrecht), f 1.000 per stuk.

Noten

Afkortingen:

- Arch.res. = Archief residentie S.J. Teresiakerk.
Dehasque = L. Dehasque S.J., *Hollandica Societatis missio Hagae-Comitana 1592-1856*, manuscript, 3 delen, Prov.arch., doos 123, c 20 a. Citaten alleen uit deel 3.
Gem.arch. = Gemeentearchief van 's-Gravenhage, archieven van de parochie van de H. Teresia van Avila (= beheersnummer 518).
Par.arch. = Archief van de parochie van de H. Teresia.
Prov.arch. = Archief van de Nederlandse Provincie S.J., Nijmegen, Houtlaan 2.
1. *De Godsdienstvriend* 47 (1841), 268.
  2. F. van Hoeck S.J., *Schets van de geschiedenis der jezuiteten in Nederland*, Nijmegen 1940, 24 vv.; P. Begheyn S.J., 'Geschiedenis van de jezuiteten in Nederland', cat. tent. *Jezuiteten in Nederland*, Utrecht, Het Catharijneconvent, 1991, 7.
  3. Zie voor de geschiedenis van de jezuiteten, verbonden aan de Spaanse Kapel en de latere Teresiakerk: P.G. Bongaerts S.J., *De St. Teresia-kerk, weleer de Koninklijke Kapel van Spanje. Hare geschiedenis in verband met de lotgevallen der katholieke godsdienst en de werkzaamheden der Sociëteit van Jesus, in en om 's Gravenhage*, 's-Gravenhage 1866; P. Albers S.J., *De Sinte Teresia-kerk op het Hooge Westeinde voorheen de Spaansche Kapel en de Kerk van Spanje te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1916; Van Hoeck, op. cit., 53-55, 303-305; Hyacinth Hermans O.P., *Bij het eeuwfeest van de Haagsche Sinte Teresiakerk*, [Den Haag 1941]; A.M. Timmermans, *H. Teresia van Avila - Westeindekerk*, Den Haag 1991.
  4. In 1754 vond een ingrijpende verbouwing van het Hof van Spanje plaats.
  5. Het priesterkoor van de Spaanse Kapel is te zien op een schilderij uit 1816 van J. de Loose uit Brussel, voorstellende de ridderslag van P.J. van Oosthuysen door de Spaanse gezant. Achter de gezant de pastoor van de intussen tot statie verheven kapel, F.J. Raynal. Foto: Prov.arch., doos 127, c 20 q.
  6. Jacob de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, deel 1, Delft 1730, 423-424.
  7. *Korte en beknopte beschrijving van 's Graavenhage*, Amsterdam 1767, 95.
  8. Prov.arch., doos 124, c 20 h.
  9. Enkele jaren later zou Suys de Nijmeegse jezuitetenkerk ingrijpend verbouwen; vgl. P. Begheyn, *De Jezuiteten in Nijmegen*, Nijmegen 1991, 37. Zie over Suys: J. Faber, 'Tilleman François Suys', *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap* 3 (1987), 3-9.
  10. Prov.arch., doos 124, c 20 h: brief van 20 oktober 1838. Ook in het bestek van de Teresiakerk wordt gesproken van 'de vergroting en verbouwing van het R.K. kerkgebouw staande in het Westeinde te 's Gravenhage, (in den tuin van het zoogenaamde Hof van Spanje)'. Gem.arch., inv.nr. 70.
  11. Vgl. citaat uit het brievenboek van Pater G. Elsen S.J. van 1830-1840 (de betreffende brief is niet gedateerd): 'de vestibule der kerk valt grooter dan op de tekening van Suijs, en dit geschiedt zegt de heer van Hulst [de uitvoerende architect] ter oorzaak van het oude kerkgebouw dat in de nieuwe kerk getrokken wordt...' Gem.arch., inv.nr. 305.
  12. Beide citaten ontleend aan G. Brom, *Herleving van de kerke-like kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, 66-68.
  13. Bijv. het paviljoen aan het Rijswijkseplein in Den Haag uit 1827.
  14. De St. Willibrordus in de Assendelfstraat dateerde uit 1821-1822 en was gebouwd door A. Tollus. De kerk is afgebroken in 1972. Tollus paste deze combinatie voor het eerst toe op het front van de kerk van Rijsenburg (1809). Deze combinatie kwam eerder voor in de Engelse kerkelijke architectuur en in de burgerlijke architectuur in ons land. Zie H.P.R. Rosenberg, *De*

- 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972, 19.
15. Gem.arch., inv.nr. 70.
  16. In 1868 werd het regeringstoezicht op de kerkbouw opgeheven, behalve voor plannen waarvoor rijkssubsidie was aangevraagd. De inschakeling van functionarissen van Waterstaat geschiedde vanaf c. 1830. Zie A.J. Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde*, diss. Leiden, 1991, 115. Elders, zoals in Gelderland, wordt Waterstaat pas na c. 1835 ingeschakeld: Th. von der Dunk, 'Van Helvoort en de begrippen waterstaatskerk en waterstaatsstijl', *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap* 3 (1987) 30, noot 23.
  17. Looijenga, op. cit., 59; W. van Leeuwen, 'Tot sieraad der omgeving. Het kerkelijk bouwbedrijf van 1795 tot 1913', cat.tent. *Naar gothieke kunstzin*, Den Bosch, Noordbrabant Museum, 1979, 32.
  18. C. Hoogveld, 'De Redemptoristenkerk van het "Onbevlekt Hart van Maria" te Amsterdam', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, nr. 18, 1984, p. 3-31.
  19. *Dietsche Warande* 5 (1860), 24.
  20. Brom, op. cit., 82-84.
  21. J.J.F.W. van Agt, 'Het Tijdperk der Waterstaatskerken', *1853-1953 Honderd jaar religieuze kunst in Nederland*, Utrecht 1953, 19-20.
  22. B. Reith, *Honderd jaar kerkbouw in Nederland*, Haarlem 1953, 25.
  23. Dehasque, 41. De volledige gegevens over de afmetingen van het gebouw vindt men op p. 37.
  24. Brom, op. cit., 57.
  25. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 4, Gorinchem 1843, 805.
  26. F. Allan, *De stad 's Gravenhage en hare geschiedenis*, Amsterdam 1859, 48.
  27. *Geïllustreerde gids voor 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1894, 117.
  28. J. Gram, *'s Gravenhage in onzen tijd*, Amsterdam 1893, 61-62.
  29. *De Katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne meubilering en versiering beschreven en afgebeeld*. Uitgegeven o.l.v. Dr. P.J.H. Cuypers. Tekst door Jan Kalif. Amsterdam 1906, 270-1.
  30. E.J. Haslinghuis, 'De waterstaatskerken', *Katholiek Bouwblad* 20 (1953), 277.
  31. E.H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 2, Amsterdam 1957, 191.
  32. H. Hermans O.P., op. cit. (noot 3), [12].
  33. Brief van Roothaan aan G. Elsen, 13 januari 1840. Jan Philip Roothaan (Amsterdam 1783 - Rome 1853) was sinds 1829 generale overste van de orde der Jezuiteten.
  34. *Monumentale kerken in Den Haag. De problematiek van de architectuur-historisch waardevolle kerkgebouwen*, s-Gravenhage 1984, 51.
  35. Rosenberg, op. cit., 21.
  36. Looijenga, op. cit., 10, 54-55.
  37. Looijenga, op. cit., 55.
  38. Haslinghuis, op. cit., afb. op p. 279.
  39. Deze preekstoel werd verkocht in 1852 voor f 400. Arch.res., inv.nr. 9b.
  40. Dehasque, 52: 'pro elegante atque pulchro Communionis scamno... [f] 274'.
  41. Volgens Albers, op. cit. (zie noot 3), 201, is het marmeren altaar met tabernakel afkomstig uit het atelier van Ch. Geerts in Leuven. Volgens een aantekening in het Prov.arch. (doos 124, c 20 j) is de marmeren tombe niet van Geerts, omdat hij in Brussel is gemaakt. In het Arch.res. (inv.nr. 9b) bevindt zich in ieder geval een rekening van Suys, gedateerd 17 november 1841: 2651 francs voor het altaar, inclusief de tombe; 2094 francs voor het tabernakel; 1002 francs voor de kandelaars. Dit laatste bedrag